

XX ASRNING 90-YILLARIDA TURKIYADA DEMOKRATIK RIVOJLANISH

VA HARBIY SIYOSIY ARALASHUV

Abdullayev Nodir Abdulhayevich

siyosiy fanlar doktori (SFD), professor

Abduraximova Vaziraxon Qaxramon qizi

1-kurs magistrant, e-mail: vaziraabduraximova@1.com

Toshkent Davlat SHarqshunoslik Universiteti

Annotatsiya. Maqolada XX asrning 90-yillarida Turkiyada demokratik rivojlanish va harbiy aralashuv jarayoni tahlil qilinadi. 1980-yilgi harbiy to'ntarish natijasida siyosiy cheklovlar kuchaygan, fuqarolik jamiyati zaiflashgan. Turg'ut O'zal davridagi neo-liberal islohotlar harbiy ta'sirni kamaytirgan bo'lsa-da, siyosiy barqarorlikka erisha olmadi. 1993-yilda O'zal vafoti va 28-fevral harbiy aralashuvi demokratiya uchun yangi to'siqlar yaratdi. 2002-yilda AK Partiyaning hokimiyatga kelishi Yevropa Ittifoqi bilan integratsiyani kuchaytirgan bo'lsa-da, avtoritar boshqaruv demokratik taraqqiyotni sekinlashtirdi. Umuman olganda, maqola Turkiyada demokratiyaning o'zgaruvchan yo'nalishi va harbiy-siyosiy aralashuvning ta'sirini yoritadi.

Kalitso'zlar:

Turkiya, 1980-yil harbiy to'ntarishi, demokratizatsiya, Turg'ut O'zal, neo-liberal islohotlar, 28-fevral voqeasi, AK Partiya, Yevropa Ittifoqi, harbiy vositachilik, siyosiy barqarorlik, avtoritar boshqaruv.

KIRISH.

Zamonaviy Turkiya Respublikasi tarixini o'rganish, uning bizga ma'lum bo'lmagan qirralarini kashf qilish, ushbu davlatning rivojlanishi bilan bog'liq turli masalalarni tadqiq etish, jumladan, Turkiya Respublikasi tarixida alohida muhim davrni tashkil etuvchi XX asrning oxirida ro'y bergan siyosiy voqealar va ijtimoiy vaziyatni o'rganish, yuz bergan tarixiy voqealar keltirib chiqargan oqibatlar haqida mulohaza yuritish muhimdir.

MAQSAD VA VAZIFALAR.

Dunyoning iqtisodiy va ijtimoiy sohada jadal taraqqiy etib borayotgan mamlakatlaridan biri sanalgan Turkiya Respublikasi tarixining eng murakkab davri tarixini o'rganish, uning bizga ma'lum bo'lmagan qirralarini kashf qilish, mulohaza yuritish va xulosalar qilish bugungi o'zbek turkshunosligi, turk tarixnavisligining muhim vazifalaridan sanaladi.

METODLAR.

Tadqiqotni amalga oshirishda tavsifiy va tahliliy metodlardan foydalanildi.

ERISHILGAN NATIJALAR.

1980-yil 12-sentyabrda harbiy to'ntarish natijasida parlament tarqatib yuborildi, siyosiy partiyalar yopildi va ularning yetakchi kadrlariga siyosat bilan shug'ullanish taqiqlandi. Bu davr "partiyalarsiz va siyosatsiz" siyosiy jarayon sifatida tavsiflanadi.

Harbiy to'ntarish oqibatida qabul qilingan 1982 yilgi Konstitutsiya Konstitutsiyaviy sudning (KS) qonunlarning Konstitutsiyaga muvofiqligini tekshirish huquqini cheklab qo'ydi. Universitetlardagi avtonomiya butunlay bekor qilindi yoki Radio va televideniye bo'yicha Oliy Kengash (RTÜK) kabi turli cheklovlar joriy

etildi.¹ Konstitutsiya orqali davlatning shaxsdan ustunligi "rasmiy mafkura", "hokimiyat donoligi" va "yaxlit jamiyat" tushunchalari bilan ta'minlandi. Konstitutsiyada ustuvor bo'lgan falsafa obro'ni erkinlikdan, jamoa manfaatini shaxs manfaatidan ustun qo'yadi. Konstitutsiyaning "inson huquqlarini hurmat qiluvchi davlat" deb ta'riflanishi davlat va inson huquqlari alohida tushunchalar sifatida qaralishini ko'rsatadi. Bu esa davlatning mavjudlik sababi inson huquqlari emas, degan xulosaga olib keladi. Oliy ta'lim kengashi (OTK)ning tashkil etilishi erkin ilmiy ta'lim imkoniyatlarini cheklab qo'ydi, shuningdek, turk tilidan boshqa tillardan foydalanishni taqiqladi. Natijada turli etnik guruhlar jamiyatdan ajralib qoldi, bu esa yangi etnik va ijtimoiy muammolar paydo bo'lishiga zamin yaratdi.² 1402-sonli Favqulodda Holat Qonuni bilan harbiy qo'mondonliklarga o'z xohishiga ko'ra davlat xizmatchilarini zudlik bilan lavozimidan chetlatish huquqi berildi. Natijada, ko'plab universitet o'qituvchilari o'z ish joylaridan chetlatildi Qisqacha aytganda, 12-sentabr harbiy to'ntarishi mamlakatdagi tartibsizlik va fuqarolar o'rtasidagi qon to'kilishining oldini olish bahonasi bilan amalga oshirilgan bo'lsa-da, aslida bu siyosiy, ijtimoiy va huquqiy sohalarda yangi muammolarni keltirib chiqardi. Biroq, ushbu davr bilan birga xalqaro maydonda tez tarqalgan neoliberal yondashuv — AQSh yetakchiligidagi siyosiy liberalizmning iqtisodiy ifodasi bo'lgan bozor iqtisodiyoti va siyosatda inson huquqlariga asoslangan ko'p partiyaviy demokratiya tushunchasi raqobatsiz hukmronlik qila boshladi.

1980-yillardan keyin "uchinchi to'lqin" sifatida "globallashuv" jarayoni yana muhim omilga aylangan va Turkiyaning ijtimoiy o'zgarishlarini tahlil qilishda "asosiy kalit tushuncha" bo'lib xizmat qildi.³ Globallashuv tomonidan kuchaytirilgan

¹ Kalaycıoğlu, E. (2009). *O'zgarayotgan dunyoda Turkiya siyosati*. Istanbul: Istanbul Bilgi Universiteti Nashriyoti, 396-397-betlar.

² Özen, M. (2011). *Anayasal Vatandaşlık ve Demokrasi*. Ankara: Orion Kitabevi, 126-127-betlar.

³ Keyman, E. F. (2002). *Globalleşme, Devlet, Kimlik ve Demokrasi*. İstanbul: İletişim Yayınları, 199-200-betlar.

neoliberal iqtisodiy yondashuv va Yevropa Ittifoqiga a'zolik jarayoni Turkiyaning siyosiy tizimidagi o'zgarishlarda muhim omillar bo'ldi. Yangi davrning asosiy qadriyatlari demokratiya, inson huquqlari va erkinliklar bo'lib, endi davlatlarning xalqaro nufuzini aniqlovchi asosiy mezon aynan shu qadriyatlarga sodiqlik bilan o'lchana boshlandi.

Harbiy boshqaruv 1983-yil noyabrda bo'lib o'tadigan saylovlar oldidan siyosiy maydonni "markaz", "o'ng markaz" va "chap markaz" sifatida shakllantirishni rejalashtirgani uchun ushbu yo'nalishlarning vakili bo'lgan Milliy Demokratiya Partiyasi (MDP), Xalq Partiyasi (HP) va Turg'ut O'zalning Ona vatan Partiyasi (ANAP) ga saylovlarda ishtirok etishga ruxsat berdi.⁴ 1983-yilgi saylovlarda Turg'ut O'zal boshchiligidagi ANAP birinchi o'rinni egallab, yakka hukumat tuzdi. Bu natija fuqarolik siyosati va demokratiyaning yo'lini ochgan muhim voqea bo'ldi. Chunki G'arbning liberal iqtisodiy va siyosiy tamoyillarini Turkiyada amalga oshirishga intilgan O'zal o'z siyosiy qarashlari va amaliy islohotlari bilan Turkiya siyosatidagi ko'plab "tabu"larni buzgan shaxs sifatida tanildi. O'zalning islohotlarga asoslangan siyosiy dasturi "O'zal davrining Tanzimoti" deb ta'riflanadi. Harbiy to'ntarish boshqaruvi ostidagi cheklangan siyosiy muhitga qaramay, aslida demokratik qonuniylikni shakllantirishga urinishlar bo'lgan. Turg'ut O'zal Turkiyaning ichki bozorga qaram, byurokratik elita va xususiy sektor elitalari o'rtasidagi yashirin kelishuvga asoslangan "imtiyoz taqsimoti tizimi"ni yo'q qilib, iqtisodiyotni tashqi bozorlarga ochdi. Natijada, mamlakat xalqaro iqtisodiy tizim bilan integratsiyalashdi va raqobat tamoyillariga asoslangan iqtisodiy o'zgarishlar yuz berdi.⁵ O'zalning asosiy g'oyasi shundan iborat ediki, kuchli iqtisodiy tuzilma ichki va tashqi siyosatda demokratik jarayonlarning rivojlanishiga turtki bo'ladi. O'zal iqtisodiy qudrat siyosiy

⁴ Özbudun, E. (2011). *Contemporary Turkish Politics: Challenges to Democratic Consolidation*. Boulder: Lynne Rienner Publishers, 43-44-betlar.

⁵ Erdoğan, M. (2016). *Türk Siyasal Hayatında Özal Dönemi*. İstanbul: Alfa Yayınları, 31-bet.

kuchni ham olib kelishini va Yevropa Ittifoqi misolida, iqtisodiy hamkorlik siyosiy aloqalarni mustahkamlash va mojarolarni oldini olish uchun muhim omil ekanligini ta'kidlagan. O'zalning liberal iqtisodiy siyosati, byurokratiyaning qisqartirishi, davlatparastlik (etatizm) siyosatiga barham berishi va mahalliy boshqaruvlarga ko'proq vakolat berishi kabi tamoyillarni konservativ va islomiy ko'rinishda himoya qilishi, uning xalq ichidan chiqqan yetakchi sifatida qabul qilinishiga va fuqarolik siyosatining ramzi sifatida ko'rilishiga sabab bo'ldi.⁶ O'zal siyosatining asosiy falsafasini tashkil etgan **“har sohada erkinlik”** tushunchasi, shuningdek, **e'tiqod va e'tiqodiga ko'ra yashash erkinligi, erkin fikrlash va fikrni ifoda etish erkinligi, tadbirkorlik erkinligi** kabi tamoyillarni amalga oshirish yo'lida muhim qadamlar tashlandi. Bu yo'lida to'siq bo'lib kelgan **Turkiya Jinoyat Kodeksining (TCK):**

- **141 va 142-moddalari** – ijtimoiy sinf kurashini qo'zg'atishga qarshi qoidalar,
- **145 va 146-moddalari** – sinfiy kurashni rag'batlantirishni taqiqllovchi bandlar,
- **163-moddasi** – dinning siyosiy maqsadlarda ishlatilishini taqiqllovchi qoidalar kabilar **Jinoyat kodeksidan olib tashlandi. Bu muhim demokratik islohotlar** sirasiga kiradi.

Bundan tashqari, O'zal **Birlashgan Millatlar Tashkilotining (BMT) Qiynoqlarga Qarshi Konvensiyasini imzolash, Yevropa Inson Huquqlari Sudi (AIHM) ning yurisdiksiyasini tan olish hamda Yevropa Inson Huquqlari Kengashiga (AIHK) fuqarolar uchun individual murojaat qilish huquqini tan olish** kabi xalqaro kelishuvlarga imzo chekdi. Bu chora-tadbirlar **G'arb mamlakatlaridan kelayotgan tanqid va bosimlarni yumshatish bilan birga, Turkiyaning G'arb demokratik standartlariga moslashish yo'lida erkinlik**

⁶ Uluç, S. (2014). *Siyasi Liderler ve Demokrasi Algısı*. İstanbul: İletişim Yayınları, 116-bet.

siyosatini mustahkamlashga qaratilgan edi.⁷ Yevropa Inson Huquqlari Kengashiga (AIHK) individual murojaat qilish huquqi, ayniqsa, kurd millatiga mansub va boshqa ozchilik guruhlar davlatning repressiv siyosatiga qarshi foydalanishi mumkin bo'lgan muqobil huquqiy kanalga aylandi.

O'zal harbiy vositachilik siyosatiga qarshi ochiq pozitsiya egalladi. U harbiy masalalar faqat harbiylar o'rtasida muhokama qilinadigan davrda **harbiy xarajatlar bo'yicha ochiq muhokama boshladi**. Bundan tashqari, **Bosh shtab rahbarligiga harbiylarning yuqori qo'mondonlik darajasidan emas, balki o'z tanlovi bo'lgan Necip Torumtayni tayinladi**, bu esa harbiylar uchun **Prezidentlik lavozimiga chiqish yo'lini yopdi**. Natijada, **O'zal Turkiyaning iqtisodiy, siyosiy va ijtimoiy jabhalarida ko'plab an'anaviy tushunchalarni yo'q qildi va o'zgarishlarning yetakchisiga aylandi**. Biroq, **O'zal o'z g'oyalarini ilgari surib, rivojlantiradigan kuchli kadrlar jamoasiga ega emasligi, shuningdek, uning amaliy-pragmatik shaxsi demokratik o'zgarishlarni mustahkamlab qoldirolmadi**. Saylov tizimi va saylov bar'arlari borasida hech qanday islohotlar amalga oshirmagan O'zal, **Tuncel fikriga ko'ra, jamiyatni siyosatdan chetda saqlashga asoslangan tizimni o'zgartirish o'rniga, harbiy to'ntarish natijasida yuzaga kelgan anti-demokratik qonunlarning o'zgarishiga pragmatik yondashuv bilan qaradi**.

1993-yilda Prezident lavozimida to'satdan vafot etishi Turkiyada shakllangan liberal muhitning qisqa muddat ichida yo'qolishiga sabab bo'ldi. Chunki 1990-yillar kuchaygan terrorizm va iqtisodiy inqirozlar bilan ajralib turdi. Bu jarayon natijasida harbiylar yana siyosatga aralashdi va "28-fevral postmodern harbiy to'ntarishi" bilan siyosiy tizim qayta shakllantirildi. Bu davrda:

- Tanklar ko'chalarda yurish qildi

⁷ Dağı, Z. (2001). *Türkiye'de Demokrasi ve Liberalizm*. Ankara: Liberte Yayınları, 132-133-betlar.

- “Demokratiyada baland sozlash” shiori ostida siyosiy o‘zgarishlar amalga oshirildi

Kasaba uyushmalari va ommaviy axborot vositalari orqali keng ko‘lamli axborot operatsiyalari olib borildi. Nebati ta’kidlaganidek, 28-fevral voqealari orqali vositachilik boshqaruvi o‘zini qayta shakllantirdi, markaziy hokimiyat esa turli guruhlariga nisbatan avtoritar munosabatini yanada kuchaytirdi.⁸ Siyosat mazmunidan ajratildi va jamiyat siyosatdan uzoqlashtirildi. 28-fevral natijasida yuzaga kelgan zaif va beqaror koalitsion hukumatlar siyosiy va iqtisodiy inqirozlarni chuqurlashtirdi, natijada Turkiya yana demokratik turg‘unlik davriga tushib qoldi. Bülent Ejevit boshchiligidagi uch partiyali koalitsiya hukumati davrida keskin siyosiy va iqtisodiy inqirozlar yuz berdi. Bu sharoitda 2002-yil noyabr oyida o‘tkazilgan muddatidan avvalgi saylovlarda yangi tashkil etilgan Adolat va Taraqqiyot Partiyasi (AKP) yakka hukumat tuzishga muvaffaq bo‘ldi, bu esa iqtisodiy tiklanish va demokratik siyosat uchun yangi umid tug‘ilishiga sabab bo‘ldi. AK Partiya asoschilaridan bo‘lgan Rajab Toyyib Erdo‘g‘an va uning safdoshlari “Milliy Görüş” (Milliy Qarash) falsafasidan voz kechib, o‘z siyosiy yo‘nalishini “konservativ-demokrat” deb belgilashdi. Bu qaror:

- Ichki siyosatda ham, xalqaro maydonda ham partiyaning qonuniyligini oshirishga xizmat qildi;
- Turk siyosatidagi islomiy yo‘nalish tajribasi natijasida shakllangan yangi strategiya bo‘ldi.

Dursun fikricha, AKP siyosiy liniyasi konservativ yoki statukochi emas, aksincha, o‘zgarish va islohot tarafdori bo‘lgan siyosiy harakat sifatida shakllandi.⁹ Yavuzning

⁸ Nebati, N. (2014). *Türk Siyasal Hayatında 28 Şubat Süreci*. İstanbul: Alfa Yayınları, 188-189-betlar.

⁹ Dursun, D. (2007). *Türkiye’de Siyasal Partiler ve Demokratikleşme*. Ankara: İmge Kitabevi, 59-bet.

fikri esa 28-fevral harbiy to‘ntarishining eng muhim natijasi islomiy siyosatchilarning o‘zlarini inson huquqlari, demokratiya va huquqiy davlat tamoyillari asosida qayta ta’riflashi bo‘ldi. Ular bu tamoyillarni faqat Yevropa Ittifoqi integratsiyasi jarayoni orqali hayotga tatbiq etish mumkinligiga ishonganlar. Adolat va Taraqqiyot Partiyasi (AKP) yakka hukumatga kelishi bilan Yevropa Ittifoqiga (YI) a’zolik jarayoni uchun jiddiy harakatlar olib bordi va ko‘plab islohotlarni amalga oshirdi.¹⁰

Turkiya siyosiy tarixi “yangilanish” yoki demokratizatsiya jarayonlari tarixi sifatida qaraladi. Biroq, demokratik islohotlar doimo avtoritar va anti-demokratik amaliyotlar bilan almashinib kelgani sababli demokratiya madaniyati chuqur ildiz otmagan. Osmanli davrida Tanzimat va Konstitutsiyaviy monarxiya (Meşrutiyet) jarayonlarida qo‘lga kiritilgan demokratik yutuqlar Ittihad va Taraqqiyot davrida yo‘qotildi.

Xuddi shuningdek, Respublikaning e’lon qilinishi, yagona partiyaviy tizimdan ko‘p partiyaviy siyosiy tizimga o‘tish kabi muhim o‘zgarishlar ham avtoritar siyosiy amaliyotlar bilan bog‘liq bo‘lib kelgan. 27-may 1960-yilgi harbiy to‘ntarish bilan siyosatga harbiylarning bevosita aralashuvi boshlandi va ketma-ket yuz bergan siyosiy hamda iqtisodiy inqirozlar sababli mamlakat demokratik jihatdan zaif qoldi.¹¹

1980-yildan keyin esa globallashuv, neo-liberal iqtisodiy va siyosiy siyosatlar Turkiyada Turg‘ut O‘zal va Rajab Toyyib Erdo‘g‘an davrida inqilobiy o‘zgarishlarga olib keldi.

Bu davrda yagona partiyaviy boshqaruv va byurokratik mafkuralar buzilib, harbiy vositachilik (vesayet) tugatildi, natijada demokratik islohotlar bo‘yicha umidlar ortdi. Erdo‘gan ta’kidlaganidek, Turkiyada demokratik islohotlar byurokratik elitalarga

¹⁰ Yavuz, H. (2008). *Secularism and Muslim Democracy in Turkey*. Cambridge: Cambridge University Press, 336-bet.

¹¹ Dursun, D. (2007). *Türkiye’de Demokrasi ve Siyasal Kültür*. Ankara: Siyasal Kitabevi, 24-bet.

tayangan holda emas, balki konservativ xalq ommasiga tayanib amalga oshirilgan. An'anaviy ilg'or ziyolilardan farqli o'laroq, konservativ xalq qatlamlari mamlakatni rivojlantiruvchi siyosiy islohotlarga har doim ochiq bo'lgan, biroq bu jarayonda diniy e'tiqodlar va an'analar hurmat qilinishini istagan. G'arb davlatlarida burjuaziya demokratiyasi turli ijtimoiy qatlamlarning kurashi natijasida shakllangan va inqilobiy o'zgarishlar orqali qaror topgan. Ammo, Turkiya modernizatsiyasi asosan davlat elitalari tomonidan amalga oshirilgani bois, siyosiy va iqtisodiy hayotda davlat byurokrtiyasining ta'siri kuchli bo'lib qolgan. Bu elita o'zini davlatni himoya qiluvchi va vositachilik tuzilmalarining egalari sifatida ko'rganligi sababli siyosiy jarayonlarga har doim shubha bilan qaragan. Natijada, siyosat fuqarolarning talablariga asoslangan emas, balki davlat markazli boshqaruv tamoyillari bo'yicha yuritilgan.¹²

Öğün fikricha, Turkiya siyosati doimo ikki qarama-qarshi modelga asoslangan:

1. Respublika mafkurasiga sodiq bo'lgan "moslashgan fuqarolar jamoasi" tushunchasi, bu yondashuvda erkin fuqaro jamiyati e'tibordan chetda qolgan.
2. "Ma'naviyat" va "muqaddas qadriyatlar" konsepsiyasiga asoslangan "mominlar jamoasi" modeli, bu esa real fuqarolik konsepsiyasini to'liq shakllantira olmagan.

Xulosa

Turkiyaning demokratizatsiya jarayoni doimiy siyosiy beqarorlik, taraqqiyot va orqaga qaytishlar bilan o'tgan, natijada demokratik jarayonlar bir maromda rivojlanmagan. Tilly aytganidek, "demokratiya hech qachon to'liq yakunlanmagan jarayondir va doimo orqaga qaytish xavfi ostida bo'ladi", bu fikr aynan Turkiyaning demokratik rivojlanish jarayonini aniq tasvirlaydi.

¹² Özbudun, E. (2007). *Modernleşme ve Demokrasi*. İstanbul: İletişim Yayınları, 265-bet.

Mahçupyan fikricha, Turkiyada islohot va o'zgarish harakatlari doimo "majburiy chora" sifatida ko'rilgani sababli demokratik tafakkur chuqur shakllanmagan. Buning natijasida, o'zgarish jarayoni doimiy yangilanish emas, balki "bir martalik sakrash" sifatida qabul qilingan.

Emiroğlu ta'kidlaganidek, agar demokratik o'zgarishlar ijtimoiy sinflar yoki xalq tomonidan boshqarilmasa, markaziy hokimiyat tomonidan amalga oshirilgan islohotlar davlatning o'zini o'zgartirishi bilan yakunlanmaydi.

Turkiyada ijtimoiy sinf tushunchasi yetarlicha rivojlanmagani sababli, davlat-jamiyat munosabatlari va davlat markazli boshqaruv shakli o'zgarmasdan qolmoqda, biroq demokratiya ideali doimo saqlanib qolgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR.

1. Kalaycıoğlu, E. (2009). *O'zgarayotgan dunyoda Turkiya siyosati*. Istanbul: Istanbul Bilgi Universiteti Nashriyoti.
2. Özen, M. (2011). *Anayasal Vatandaşlık ve Demokrasi*. Ankara: Orion Kitabevi.
3. Keyman, E. F. (2002). *Globalleşme, Devlet, Kimlik ve Demokrasi*. İstanbul: İletişim Yayınları.
4. Özbudun, E. (2011). *Contemporary Turkish Politics: Challenges to Democratic Consolidation*. Boulder: Lynne Rienner Publishers.
5. Erdoğan, M. (2016). *Türk Siyasal Hayatında Özal Dönemi*. İstanbul: Alfa Yayınları.
6. Uluç, S. (2014). *Siyasi Liderler ve Demokrasi Algısı*. İstanbul: İletişim Yayınları.
7. Dağı, Z. (2001). *Türkiye'de Demokrasi ve Liberalizm*. Ankara: Liberte Yayınları.
8. Nebati, N. (2014). *Türk Siyasal Hayatında 28 Şubat Süreci*. İstanbul: Alfa Yayınları.
9. Dursun, D. (2007). *Türkiye'de Siyasal Partiler ve Demokratikleşme*. Ankara: İmge Kitabevi.
10. Yavuz, H. (2008). *Secularism and Muslim Democracy in Turkey*. Cambridge: Cambridge University Press.

11. Dursun, D. (2007). *Türkiye'de Demokrasi ve Siyasal Kültür*. Ankara: Siyasal Kitabevi.
12. Özbudun, E. (2007). *Modernleşme ve Demokrasi*. İstanbul: İletişim Yayınları.